

УДК 94(477).355.322<<1916>>

П.Г. Усенко
(м. Київ)

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ У ПЕРШІ МІСЯЦІ КОМАНДУВАННЯ ОЛЕКСАНДРА КОЛЧАКА (ЛИПЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1916 р.)

Стаття висвітлює бойові дії на Чорному морі та в гирлі Дунаю протягом другої половини 1916 р. під керівництвом нового командувача флоту віце-адмірала О.Колчака.

Статья освещает боевые действия на Черном море и в устье Дуная на протяжении второй половины 1916 г. под руководством нового командующего флотом вице-адмирала А.Колчака.

The article deals with fighting in the Black Sea and the mouth of the Danube during the second half of 1916 under the new Navy Commander Vice-Admiral A.Kolchak.

Напередодні другої річниці Першої світової війни на Збройні сили Російської імперії чатувала сенсація: у липні 1916 р. командувати Чорноморським флотом замість 59-літнього адмірала Андрія Ебергарда (який ще 1911 р. по начальникуванню Головним морським штабом перейшов до Севастополя, а останнім часом піклувався в основному про адекватну відсіч на воді докучливим сусідам із Османської імперії та Болгарії – південним союзникам ворожого Антанті тандема Австро-Угорщини й Німеччини) почав 41-річний балтійський контр-адмірал, ветеран російсько-японської війни (пізнавши поранення, полон і винагороду Георгіївською зброєю – золотою шаблею за хоробрість), учений-полярник, дійсний член Російського географічного товариства, нащадок безмаєтних «малоросійських» дворян походженням од Бузького козацтва, син одеситів за народженням Олександр Колчак. Принагідно його, як годиться, було підвищено в чині до віце-адмірала.

Зринула пертурбація в севастопольському ареопазі. У 54-літнього віце-адмірала Андрія Покровського провід чорноморського штабу перебрав екс-командир лінійного корабля «Пантелеймон» 49-річний контр-адмірал Митрофан Каськов – недавній куратор масової висадки на південно-східному березі Чорного моря сконцентрованих у Маріуполі військ, енергійний прибічник ідеї глобальної експансії через протоку Босфор, чим загорівся, коли служив у Морському генеральному штабі 1900-х рр. Свіжоспечений віце-адмірал Олександр Хоменко, номінований начальником вантажних перевезень Чорним і Азовським морями, в Одесі продовжив управляти Транспортною флотилією, накопичивши більше сотні суден для відправки на загал, за потреби, двох з

половиною піхотних дивізій. По зростанню рівня підвладної галузі у помічники йому з Петрограда прибув капітан першого рангу Володимир Шрамченко, котрий у столиці виконував обов'язки офіцера при морському міністрі (ким залишався адмірал і генерал-ад'ютант Іван Григорович)¹.

Слід наголосити, що мегакараван під одеською орудою, не гаявши часу порожняком, перевіз колосальні обсяги палива й продовольства для Південно-Західного фронту, причому як із близького Миколаєва, так і з досить віддаленого Маріуполя. Для регулярного постачання з Приазов'я донецького вугілля на Платонівському молі Одеського порту функціонувала спеціальна естакада. Таким трибом ефективно «розсмокталися» залізничні затори, сфокусовані у «закупореному» вузлі східноукраїнських станцій Слов'янськ та Бахмут².

Комфлоту, харизматичному лідерові з диктаторським майбуттям «білого» верховного вождя Росії (від осені 1918 р. до початку 1920 р.), кавалерові орденів святого Станіслава найвищих ступенів з мечами, святої Анни другого і четвертого класів, святого Володимира третього й четвертого ступенів з мечами та бантом, святого Георгія четвертого класу, замаячила виняткова роль. Натхнений аудієнцією в імператора й верховного головнокомандувача (головковерха) Миколи II, він добре запам'ятав суть збагнутої тенденції: «У Ставці я з'явився спершу до начальника штабу Алексеєва, а потім до государя. Це було наприкінці червня – на початку липня 1916 р. Алексеєв посвятив мене в загальне воєнне становище, а потім я почув від нього та государя настанови. Мені було дане завдання десанту на Босфор для захоплення його»³.

Здавалось, от-от вирішиться доля виснажливих змагань за Чорне море, втілиться намір зухвалої анексії Стамбула (Константинополя, Царграда). «...Навесні 1917 р. передбачалося здійснити так звану босфорську операцію, тобто завдати вже удару на Константинополь. Усе це перебувало у зв'язку зі становищем на нашому південному чи лівому фланзі. Це було на початку липня, а восени, приблизно в серпні, мала вступити Румунія, й залежно від отих дій передбачалося тільки просування наших армій уздовж західного берега Чорного моря, через протоку на Туреччину та на Босфор або, залежно від ситуації, передбачалося, що флот повинен надати допомогу тим просуванням чи кинути десант прямо на Босфор, і флот мав намагатися захопити його», – згадував напучення О.Колчак⁴.

8 (21) липня 1916 р. в Севастополі було прочитано шифровку про рейд із протоки вельми потужного легкого крейсера «Midilli» (первісно нареченого по-німецьки «Breslau»), а наступного дня, коли те судно полинуло з диверсією до Новоросійського порту, йому екстрено дали одкоша могутній лінкор «Императрица Мария» (під адміральським прапором чорноморського командувача та кормилом свого командира капітана першого рангу князя Володимира Трубецького), крейсер «Кагул» і п'ять ескадрених міноносців – «Счастливый», «Дерзкий», «Беспокойный», «Пылкий» та «Гневный». Командир «Midilli» корветен-капітан Вольфрам фон Кнор, попри жорсткий пресинг випроставшись зі скрути, вдало позадкував і в щедро розпростореному штучному серпанкові

стрімко помчав од мисливців на його корабель. За негоди поталанило геть вислизнути попід шквальною пеленою дощу.

Колчаку забракло відповідних навичок. Докладно не ознайомлений із даними «Беспокойного», він дарма вимагав надмірної хуткості в гонитві, переплутавши цей есмінець з прудкішими аналогами. Помилки переслідувачів протягом динамічної шестигодинної баталії дозволили їхньому візаві втекти до стамбульської бази⁵.

Зрештою «Midilli» підпав під реконструкцію, у процесі котрої тамтешній військово-морський поводар віце-адмірал Вільгельм Сушон (Сушон-паша) побоюювався ризикувати суперфлагманом – лінійним крейсером «Jawuz Sultan Selim» (у минулому «Goeben») навіть для навчання в Чорному морі. Мілітарними сферами Німеччини визрівали спроби сепаратних переговорів з Росією за ущемлення інтересів тодішньої Оттоманської Порти. Такі настрої 1916 р. «підіграла» заміна Миколою II голови Ради Міністрів Івана Горемікина на члена Державної ради гофмейстера Бориса Штюрмера, кому після відставки міністра закордонних справ Сергія Сазонова за монаршею волею судилося сполучати прем'єрство з портфелем зовнішньополітичного відомства. У Стамбулі цієї пори властями було придушено заколот ініціаторів нагального замирення Туреччини з Англією⁶.

Східний османський фронт занепадав, адже Кавказька армія генерала від інфантерії Миколи Юденича на осінь 1916 р. «осідлала» лінію від мису Єрос до євфратських верхів'їв (ущелина Елеву – Ерзінджан – Муш), де-факто утвердившись на обширі, котрий, за документальними ухвалами Антанти, мала навечно приплюсувати собі Російська імперія. На озерах Урмія та Ван її фахівці риштували локальну флотилію. Туди надсилалися фрагменти буксирів і барж (частками вагою до 30 пудів), щоби по комплектації задомінувати гірськими водоймами⁷.

Південно-західним напрямом наполегливо ризикали чорноморські підводники, до регулярних патрулювань швидко припасувавши модерні дизельні човни «Нарвал», «Кит» і «Кашалот». Випущені у 1915–1916 рр. Миколаївським відділенням Невського заводу й поціновані як найліпші з севастопольських субмарин, оті протягом війни знищили 2 ворожих транспорти, посильне судно, кілька буксирів і ширкетів (вітрильно-моторних суден) та десятки вітрильників⁸.

Трохи старша за типом і стажем (од 1914 р.) субмарина «Нерпа», теж виготовлена миколаївцями, раптом винищорила, що вночі біля Босфору слабшає сторожування. Тож, скориставшись обставинами, 18 (31) липня 1916 р. в гирлі протоки спритно загніздив шість десятків мін підводний загородник «Краб» під деменом старшого лейтенанта Михайла Паруцького (за присутності всередині, на облавку, начбрига – капітана першого рангу В'ячеслава Клочковського)⁹.

Не випадково Олександр Колчак флаг-капітаном флотського штабу відразу покликав капітана другого (того ж літа – першого) рангу Михайла Смирнова, у 1915 р. – російського координатора в ареалі англо-французького стремління силоміць удертись до середземноморських Дарданелл. Під патронатом цих двох

соратників утворився загін для таємного втіяння під Босфором ізоляційних за-слонів. Приховане мінування південної чорноморської протоки інтенсифікувалося: 21 липня (3 серпня) 1916 р. менш як за 5 миль перед нею «Беспокойный», «Дерзкий», «Гневный» із четвертим таким судном «Пронзительный» уклали 320 вибухових пристроїв, 25 липня (7 серпня) та 27 липня (9 серпня) неподалік було занурено півтисячу, у ніч на 30 липня (12 серпня) – ще 156, 8(21) серпня – 160. Попутно севастопольці висмикнули з-під болгарського берега пароплав «Keskul» з маслинами й вовною (у них переіначився на «Туркестан»). Отже вхід до Босфору і вихід із нього прикрили 1136 додаткових зарядів¹⁰.

Начальником 1-го («турбінного») мінного дивізіону, тогоріч удостоєним особистої Георгіївської зброї, став 37-річний капітан першого рангу Олександр Неміць (Неміць), котрий до війни професорував у Морській академії, а в Моргенштабі зарекомендував себе вмілим співробітником історичного й організаційно-тактичного відділень, креативною фігурою оперативної частини. 1914 р. чудовим розумінням Чорноморського театру війни у Ставці він заслужив ордени святої Анни 2-го ступеня та святого Володимира 4-го класу. Після того як попросився «на фронт», 1915 р. порядкував канонерським човном «До-нец», невдовзі – 5-им дивізіоном міноносців¹¹.

Виправдавши карт-бланш, 8 (21) серпня 1916 р. Колчак звітував Григоровичу: «...Я взявся лагодити справи із мінами загороди, маючи на меті загороду для Босфору... Справі цій у Чорному морі, видно, не надавали серйозного значення... 10 днів тренування й перебирання мін налагодили цю справу, і новими міноносцями було виконано завдання постановки загороди за безпосередньої близькості від босфорських укріплень»¹². 10(23) серпня товариш міністра – начальник Моргенштабу та Морського штабу верховного головнокомандувача адмірал Олександр Русин видав акцентовану директиву «завадити виходові суден противника до Чорного моря»¹³.

Туреччині загрожував енергетичний голод: потерпав її «вугільний» потік, де відправним був гераклійський пункт Зонгулдак. Тільки за другу половину року на південному заході моря вигострилося понад дві тисячі «активних» мін¹⁴. Оскільки ж під егідою О.Колчака й М.Смирнова за погодженням із Морським штабом голововерха настирливо насичувалися чіткими деталями «босфорські» начерки та конкретизувалися інструкції для хвацького поступу, то знадобилися і кваліфіковані партії екстреного розмінування задля потенційної експедиції на Стамбул¹⁵.

7 (20) серпня 1916 р. сміливці субмарини «Тюлень» під стерном уродженця Чернігова старшого лейтенанта Михайла Кितिцина, взявши з собою професійного розвідника капітана другого рангу Олексія Нищенкова, візуально дослідили варненську гавань: удень крадькома просковзнули проточною між виявленими перешкодами, а потім прозондували довкілля настільки якісно, що, застигши на перископній глибині, ознайомились із береговими спорудами, пірсами, батареєю. 17 годин вони в дискомфорті непротвірюваних приміщень самовіддано дихали затхлим повітрям, проте допитливо озир-

нули примічені об'єкти не тільки з півночі на південь, а й у зворотньому напрямку.

Старший офіцер човна лейтенант Олександр Маслов змалював споглянутий ландшафт. За це і наступні непересічні вчинки взимку прикрасився золотою зброєю та погонами старшого лейтенанта. О.Нищенкова теж було представлено до почесної зброї, М.Китицина – до ордена святого Георгія, лейтенантів Михайла Крафта, Олексія Максимова, Германа Краузе – до орденів святого Володимира 4-го ступеня з мечами й бантом, а групу матросів – до Георгіївських медалей. За складеною в пошуку мапою 12(25) серпня на Варну впали 20 бомб із допроваджених гідрокрейсерами «Император Александр I» та «Император Николай I» трьох біпланів М-9 й дрібнішого за них літака М-5. Натомість німецькі авіатори двічі потрясли есмінець «Поспешный», убивши шістьох і поранивши двадцятьох людей¹⁶.

За задумом, узгодженим перед вступом у війну Румунії, Констанцький порт мали контролювати лінійний корабель «Ростислав», підводні човни «Карп» та «Карась» і низка ескадрених міноносців у супроводі посильних суден, транспортів, катерів, тралерів, артилерії, авіації, морської піхоти (із залученням 4 місцевих пароплавів, 2 буксирів і 2 землечерпалок). До загартованої майже двома роками боїв дунайської Експедиції особливого призначення (командир – капітан першого рангу флігель-ад'ютант Михайло Вельолкін) у Рені влилися румунські судна. У Вилковому зосередилися катери з есмінцем «Заветный». Згодом канонерки «Кубанец», «Терец» і «Донец» підтяглися до Дунаю. Сюди потрапила й міні-субмарина з двома торпедними апаратами, при Сілістрії підкріпивши з'єднання з чотирьох моніторів, п'яти міноносців і трьох катерів¹⁷.

14 (27) серпня 1916 р. румунський уряд оголосив війну Австро-Угорщині, після чого мінні загородники (мінзаги) «Великий князь Константин», «Великая княгиня Ксения» й «Цесаревич Георгий» з ескадреними міноносцями «Гневный» і «Пронзительный» огорнули Констанцу з моря чотирма сотнями мін. Прецінь, коли 27 серпня (9 вересня) у цьому районі підірвався «Беспокойный», довелося розрізати загороду, яка раніше там існувала. На Чорному морі тотально розпаліла Перша світова війна: 15(28) серпня проти Румунії виступили Німеччина і Туреччина, 19 серпня (1 вересня) – Болгарія.

Варненський гарнізон зміцнився німецькою артилерією й авіацією, яка майже щоденно «навідувала» Констанцу. За «Ростиславом», в котрий 19 серпня (2 вересня) бомбою поцілів льотчик-нападник, на захід переорієнтувались есмінці «Капитан-лейтенант Баранов», «Зоркий», «Завидный», «Заветный», «Звонкий» та «Лейтенант Шестаков», мінзаг «Аю-Даг», вісім тралерів, чотири катери, чотири аероплани. Асом у румунському небі був популярний одеський спортсмен – прапорщик інженерних військ Михайло Єфимов. Він раз по раз зводив нанівець підхмарні зазіхання чужинців, завершуючи висотні поєдинки ретирадою зустрінутих у протиборстві апаратів. Констанцу вартували й зенітники. Та ворожі машини нерідко досягали мети. Зокрема, від нальоту 28 серп-

ня (10 вересня) жертви на кораблях і ними тяжко захищеному березі облічувалися сумними цифрами – 5 убитих, 26 поранених¹⁸. За опублікованими даними, підло застосовувалась біологічна пошесть: згори на місто інвазійно сипалися цукерки та часник з холерними бацилами¹⁹.

25 серпня (7 вересня) «Быстрый» та «Громкий» вилазками до Балчика й Каварни, де квартирували болгарські війська, упустили 21 барку, 2 крани, сховище гасу і пристань. Крилатий загін старшого лейтенанта Віктора Утгофа шугонув уночі 29 серпня (11 вересня) над Варною. Верховне головнокомандування уфундувало Західний район Служби зв'язку Чорного моря²⁰.

Аби щільніше замкнути окреслений сегмент, під мисом Екрене 27 серпня (9 вересня) «Беспокойный», «Гневный» та «Пронзительный» приточили 240 мін, а три десятки на заході моря 2(15) вересня примостив «Краб». Відтак 29 серпня (11 вересня) у Батовській затоці вибухнули болгарські міноносці «Шумни» і «Строги» (з них тільки останній підлягав ремонту), 4 (17) вересня загинув буксир «Варна», 13 (26) числа першого осіннього місяця – катер-тралер № 1.

Біля анатолійського мису Карабурун (Кара-Бурун, Кара-Бурну) 31 серпня (13 вересня) пішов на дно турецький міноносець «Kütachja». Хоча після тривалої перерви було розчищено ділянку перед Босфором для транспорту «Patmos», 2(15) вересня радіоперехоплення про це спонукало есмінці «Быстрый», «Громкий», «Пылкий», «Лейтенант Шестаков» та «Капитан-лейтенант Баранов» удруге «засіяти» звільнену площу піротехнікою настільки густо, що внаслідок затонули і згаданий «вугільник», і канонерський човен «Malatia». Оттоманська паливна артерія кризово знекровлювалася²¹. Шторм, од 10 (23) вересня за три доби виткнувши багато мін на поверхню, певною мірою зменшив небезпеку південному фарватерові, але із двох зонгулдацьких пароплавів, відтак відправлених, лише «Kerasun» 19 вересня (2 жовтня) завершив рейс до Стамбула, а уражений по дорозі «Irmgard» був добитий «Нарвалом»²².

Прогалини, виниклі по спущених осінньою бурею мінних полях, чорноморці надолужили, застосувавши неабияк розвинуті методи – від давнього, за російсько-турецької війни 1877–1878 рр. вигаданого науковцем-моряком Степаном Макаровим, до винайдених у XX ст. Рекордні темпи внормувала універсальна самохідка-«ельпидифор» Т-234, рясно розташувачи 220 мін перед Констанцею й утрое більше – болгарською акваторією. 1150 мін, від 26 серпня (8 вересня) по 12(25) грудня 1916 р. зосереджені навпроти Варни, повністю її заблокували²³.

Призвичаювалися на поступово освоюваних трасах підводники. За інформацією від них лінійний корабель «Императрица Екатерина Великая», «Дерзкий» та «Пылкий», відряджені до Вугільного району, вранці 8 (21) вересня розгромили османські пароплави «Eser-i-Merhamet», «Resan», «Talihi Javer» і «Eleni». 23 вересня (6 жовтня) «Поспешный», «Пронзительный» та «Счастливый» у портах Самсун і Сіноп потрошили шість десятків вітрильників.

Оптимізм надій Високої Порти на малоазійське вугілля практично анулював «Тюлень» М.Китицина: курсувавши до Босфору, поповнив свій переможний

рахунок двома пароплавами й півтора десятками шхун. «Ластоногий» човен особливо уславився тим, що, викликавши вогонь на себе, ввечері 28 вересня (11 жовтня) у надводному стані неподалік острова Кефкен власною «76-міліметрівкою» спинив великий німецький транспорт «Rodosto» із носовою «крупівською» гарматою соліднішого калібру. Субмарина, яка оминула всі випущені по ній у рідкісній «дуелі» снаряди, точними влученнями нейтралізувала 88-міліметровий ствол, обслуговуваний пушкарями «Midilli». З чималою моррокою пригасивши пожежу на знерухомілому гіганті, феноменальним призом опанували спрямовані на його борт О.Маслов, боцман С.Іваньков, старшина Я.Дементьєв, мотористи-дизелісти Г.Кременецький та І.Романов. Ці відчайдухи за півтори доби привели до Севастополя реанімований трофей. У бранцях опинилися капітан судна-погорільця, його старший помічник і ще шість членів розפורшеного екіпажу.

Георгіївськими хрестами осінився ряд тріумфаторів. І, коли командир «Тюленья» – вже капітан другого рангу й кавалер орденів святого Станіслава другого (з мечами) та третього класів, святої Анни третього (з бантом і мечами) й четвертого («за храбрость») ступенів, улітку відзначений золотою зброєю, – восени діждався «Георгія» 4-го класу, то, на бажання героя, Олександр Колчак урочисто оздобив його збереженою понад півстоліття реліквією – такою бойовою регалією діда Михайла Кितिцина, учасника Севастопольської оборони 1854–1855 рр.²⁴

Здобутки протилежного блоку на Чорному морі у другій половині 1916 р. виглядали порівняно скромнішими, та теж вагомими. 18 (31) серпня UB-45 поблизу Поті торпедувала італійський пароплав «Tevege», а 20 серпня (2 вересня) – військовий транспорт «Джоконда» на Трабзонському рейді. 25 жовтня (7 листопада) капітан-лейтенант Бауер на UB-46 ліквідував «трищогловик» із кримською сіллю для Одеси. 2 (15) листопада з UC-15 було заміновано Сулинський рукав Дунаю, але до кінця року протичовнові акції призвели до скопу як трьох згаданих німецьких субмарин, так і четвертої, UB-7.

Посаду начальника чорноморських загонів і засобів боротьби з підводними човнами обійняв доти старший офіцер «Кагула» 35-літній капітан другого рангу Микола Черниловський-Сокол (Чернилівський-Сокіл), 1915 р. нагороджений орденом святої Анни 2-го класу з мечами, володар золотої зброї, кавалер «Георгія» 4-го ступеня від 1904 р. за відвагу на легендарному крейсері «Варяг»²⁵. Од 14(27) вересня 1916 р. «Російський імператорський флот при румунському верховному командуванні» репрезентував капітан першого рангу Олександр Зарин, але через місяць він очолив канонерський загін і його дипломатичні контакти лягли на плечі капітана другого рангу Василя Яковлева. В листопаді резидентом «для зв'язку флоту при командуючому румунськими плавальними засобами» став капітан першого рангу Емануїл Молас²⁶.

З Одеси, Очакова та Миколаєва спорадично розв'язувалися проблеми посіпхом мобілізованої румунської Добруджинської армії, етапно стимульованої

Особливим корпусом генерала від інфантерії Андрія Зайончковського, а потім консолідованої з російською Дунайською армією генерала від кавалерії Володимира Сахарова. 7 (20) вересня 1916 р. морем було передислоковано до Румунії два полки, 26 вересня (9 жовтня) – бригаду.

Спонтелічена німецько-турецько-австрійсько-болгарською навалою на Добруджу, Ставка Миколи II не подбала про евакуацію звідти скарбів бензину, гасу, мазуту. Тож коли 9 – 10 (22–23) жовтня 1916 р. Констанцу було окуповано з численними нафтовими резервуарами, корегувати ситуацію виявилось не просто. Аж 22 жовтня (4 листопада) крейсер «Память Меркурия» своєю артилерією спромігся спалити 15 із 37 втрачених господарями цистерн²⁷.

Щойно німецько-болгарсько-турецька Дунайська армія генерал-фельдмаршала Августа фон Макензена рушила на Констанцу, як у Севастополі розігралася трагедія: вранці 7 (20) жовтня 1916 р. у Північній бухті красень-лінкор «Императрица Мария» (командир – капітан першого рангу Іван Кузнецов) запалахотів і потонув по серії руйнівних вибухів і викидові сліпучого полум'я на сотні метрів. Загинули інженер-механік мічман Георгій Ігнат'єв (у задимленому трюмі, не кинувши льох 305-міліметрової артилерії, де в півтонних снарядах було по півтора кілограмів пороху), два кондуктори і понад сто двадцять матросів. Багато моряків травмувалося та опіклося, тож головний госпіталь Чорноморського флоту на Павловському розі севастопольської Корабельної сторони негайно заходився лікувати понад чотири сотні поранених (незабаром ледь не половина з них таки померла)²⁸.

Слід зауважити, що санкціонована Державною думою Постійна комісія для випробування суден флоту 1915 р. констатувала: «Система аерорефрижиратиції артилерійських погребів «Императрицы Марии» перевірялася протягом доби, проте результати отримано недостатні. Температура погребів майже не знизилася, попри добове функціонування холодильних машин. Невдало виконано вентиляцію»²⁹. Й марудне «вузьке місце» за рік обернулось на огнище.

Три логічних версії джерела надзвичайної події обмізковувала слідча комісія під рукою адмірала Миколи Яковлева: 1) порохове самозаймання; 2) недбалість із вогнем і порохом; 3) зловмисність. Жодне з припущень не було визнано абсолютно вірним. Найавторитетніший член комісії академік Олексій Крилов пізніше розвинув третю гіпотезу в оперті на факти, що через зраду та «з причин, які зосталися невідомими», в зарубіжних краях постраждали також англійські, французькі й італійські судна «Glatton», «Natal», «Vanguard», «Iena», «Liberte», «Benedetto Brin» і «Leonardo da Vinci» (Італія приєдналася до Антанти, 1915 р. виступивши проти Австро-Угорщини, але війну Німеччині оголосила лише влітку 1916 р.)³⁰.

«Я приписував це тим зовсім не передбаченим процесам у масах нових порохів, які заготовлялися під час війни, – абстрактно тлумачив нещастя О.Колчак (із ризиком для життя він прагнув урятувати гинучий дредноут). – За мирної доби ці пороху продукувалися не в тих кількостях, тому була ретельнішою обробка їх на заводах. Під час війни, під час посиленої праці на заводах, оскільки випуска-

лися величезні кількості цих порохів, не було достатнього технічного контролю, й у цих порохів виникали процеси саморозкладу, котрі могли викликати вибух. Іншою причиною могла стати якась необережність, котрої, одначе, не уявляю. В усякому разі, жодних даних, що це був лихий умисел, не існувало»³¹. Зайве казати про суб'єктивність наведених міркувань, бо їх автора оповила тінь підозри у провині (нехлюйстві чи виразнішому криміналі в його «парафії»).

На ймовірності злочину через елементарну необачність прикметно напоягав недавній старший офіцер цього лінкора капітан другого рангу Анатолій Городиський, якого перед катастрофою було переведено керувати есмінцем «Фидониси»³². Ігнорування комендорами правил щодо займистих матеріалів засвідчував колишній вахтовий начальник на запропалому кораблі мічман Володимир Успенський³³.

Морський міністр справедливо прискіпувався й слушно теоретизував, хоча з очевидною лояльністю до зніченої креатури: «Причину вибуху знайти важко, проте особиста моя думка схиляється до того, що це було зловмисним вибухом за допомогою пекельної машини та що це справа рук наших ворогів. Успіхові їхнього пекельного злочину сприяв безлад на кораблі, за котрого ключі від погребів існували в двох екземплярах: один висів у шафі при вартовому, а другий мав на руках господар погребів, що не лише незаконно, а й злочинно. Крім того, з'ясувалося, що на прохання артилерійського офіцера корабля та з відома першого його командира [...] завод у Миколаєві знищив кришку люка, який вів до порохового погребу. За таких умов, не виключено, що хтось із підкуплених осіб, перевдягнений матросом, а, може, й у блузу робітника, потрапив на корабель і підклав пекельну машину. Іншої причини вибуху я не бачу, а слідство з'ясувати не може, й усі повинні йти під суд. Та оскільки під суд має йти і командувач флоту, то я просив государя відкласти той до закінчення війни, а нині усунути від командування судном командира корабля та не давати призначень офіцерам, причетним до виявлених безпорядків на кораблі». За неординарних вагань І.Григорович облесливо розрадив главу чорноморців: «Ні в кого не було й думки вважати Вас відповідальним за цю катастрофу... Вас високо цінує флот, Вас любить государ і Вас знає вся Росія...»³⁴.

Повідомлений про скорботну депресію Олександра Колчака (резонував острах, чи не загрожує тому чоловікові божевілья), цар звелів флаг-капітанові Ставки капітану першого рангу Олександрову Бубнову виїхати до Севастополя, щоби зарадити комфлотові «найвищим» висловленням «незмінної ласки». Прибулець заспокоїв чорноморську еліту, коли емоції Колчака вихлюпнулися роздратуванням, яке пригнічувало оточення. «Після тривалої дружньої бесіди він цілком опритомнів, так що надалі все ввійшло до своєї колії», – ці мемуарні рядки про спілкування з колегою занотував О.Бубнов³⁵. А втім, естафету главенства у штабній ієрархії від М.Каськова, висунутого на пост «начальника висадки в Чорному морі», перехопив 43-літний товариш О.Колчака з часів отроцтва у кадетському корпусі контр-адмірал «почту Його імператорської величності» Сергій Погуляєв, од лютого 1916 р. – начальник 1-ої бригади лінкорів³⁶.

Дешифровку сатисфакції чорноморцям за моральні та матеріальні збитки принесла звістка про фатальний кінець турецького есмінця «Gajret-i-Vataniye» – корабля-агресора, який першим провокаційно напосів два літа тому, 16(29) жовтня 1914 р., на Одесу. 17(30) жовтня 1916 р. він не знайшов сподіваного проходу під Варною й перечепився об скелю³⁷.

27 жовтня (9 листопада) 1916 р. газета «Крымский вестник» обік офіційної реляції Морського генерального штабу про велетенську біду, двадцять днів замовчувану, надрукувала депешу тижневої давнини, проілюструвавши моторність севастопольських кораблів, які у гирлі річки Терме (між населеними пунктами Уньє та Самсун) «розжилися» 22-ма вітрильниками з хлібом. Есмінці «Капитан Сакен» і «Лейтенант Зацаренный», міноносець «Строгий» та транспорт «Святогор» під мис Чалди-Бурну 19 листопада (2 грудня) доправили 40 дружинників і 150 їхніх добровільних поплічників із аборигенів-вірмен. «Вітрильники остерігаються ходити на схід од Терме», – резюмували ці партизани по розповідях опитаних ними місцевих мешканців³⁸.

Тієї осені у Севастополі відкрився навчальний заклад із підготовки офіцерів – «Морський кадетський Його імператорської високоності спадкоємця цесаревича корпус», де за символічного шефства юного Олексія Романова з 18 лютого (2 березня) 1916 р. директором був капітан першого рангу Сергій Ворожейкин, від 30 червня (13 липня) контр-адмірал³⁹. Військове відомство поповнила Качинська школа авіації, уфундована шістьма роками передніше Відділом повітряного флоту при Особливому комітеті з посилення морського флоту на добровільні пожертви⁴⁰. До речі, польотні пригоди урізноманітнювалися: на порозі зими 1916/17 рр. чорноморці бомбардували с. Карамурат (на південь від Констанци) й за маршрутом ширяння взяли на приціл зміючий аеростат⁴¹.

У листопаді 1916 р. центральноєвропейські держави Четверного альянсу обнародували мирну пропозицію Антанті, але наразилися на різку відмову. Микола II у наказі армії й флоту публічно пояснив: «Досягнення Росією викликаних війною завдань, оволодіння Царградом та протоками, так само як і створення вільної Польщі з усіх трьох її нині розподілених областей, ще не забезпечено»⁴². Він і монарх Великої Британії Георг V обмінялися телеграмами з приводу чутки про те, що здобуттю Стамбула, начебто, «збирається заперечувати Англія». Король недвозначно підкреслив: «Я з моїм урядом вважаємо володіння Росією Константинополем і іншими теренами, визначеними у договорі, укладеному нами з Росією та Францією протягом цієї війни, однією з кардинальних і перманентних гарантій миру, коли війну буде доведено до успішного кінця». Російський адресат категорично наполягав на «гласності» висвітленої проблематики: «Я переконаний, що стисле офіційне повідомлення мого уряду, зафіксувавши, що Англія і Франція розглядають володіння Росією Константинополем та протоками незмінною умовою миру, заспокоїло б усі мізки та розвіяло будь-яке недовір'я»⁴³. Імператор-головковерх демонстративно прийняв од Георга Order of the Bath (орден Купелі)⁴⁴.

На межі 1916 і 1917 років у Криму оздоровлювався начальник штабу верховного головнокомандувача генерал од інфантерії Михайло Алексєєв. Він бесідував з Олександром Колчаком про насущні питання, запрошував до себе разом із Михайлом Смирновим, цікавився оперативними напрацюваннями та поглядами на стратегію. А паралельно у Ставці від 10(23) листопада 1916 р. тимчасовий начштабу генерал од кавалерії Василь Гурко і генерал-квартирмейстер генерал-лейтенант Олександр Лукомський формулювали концепцію вирішального удару 1917 р. по Австро-Угорщині. М.Алексєєв погоджувався на активізацію Чорноморського флоту в цьому аспекті. На той момент Транспортна флотилія запасалася, щоб у перспективі доправити максимальний десант (хоч і штатно подвоєний до п'яти дивізій). Було налаштовано інструментарій, здатний у темряві стиха прокласти коридори крізь босфорські міні загорода. Необхідне апробовувалося під Варною. Форсувалася побудова миколаївцями півсотні 55-метрових барж (із двигунами конструкції шведської фірми «Боліндер» кожна з них адаптувалася перемістити батальйон піхоти чи дві польові артбатареї з реманентом), споруджувались і три десятки 75-метрових десантних суден зі 130-міліметровими гарматами⁴⁵.

Наприкінці 1916 р., коли штаб чорноморців уструктурував спеціалізований військово-сухопутний відділ, в арсеналі снарядів головного калібру (дванадцятидюймовок, «305-міліметровок») схожого на лінкор «Императрица Мария» дредноута «Императрица Екатерина Великая» належало тримати 240 шрапнелних і ледь не вдвоє більше хімічних – 444: перших у кожному з дюжини 400-штучних боєкомплектів налічувалося по 20 (кожний двадцятий постріл), других – по 37 (майже кожен десятий). Кількість сконцентрованих у Севастополі «отруйних» і шрапнелних «монстрів» для менших корабельних гармат дорівнювала одинадцяти тисячам⁴⁶.

Протистояння сторін за передзим'я стабілізувалося. 30 листопада (13 грудня) «руйнації млина, який постачав болгарській армії борошно», у Балчику домігся крейсер «Память Меркурия» (він і «Кагул» капітально переобладнались)⁴⁷. Того самого дня на схід від Босфору «Кит» протаранив пароплав «Nevşehir», та носом застряг у враженій махіні, й, аби визволити звідти субмарину, подвиг здійснив її старший офіцер лейтенант Борис Орлин: під вогнем обстежив зціплення і проаналізував, як викараскатися (таку відвагу було пошановано Георгіївською збробою)⁴⁸.

8 (21) грудня «Память Меркурия» і «Пронзительный» побили пару османських канонерок біля прибосфорського Чорного мису (Карабурун Румелійський)⁴⁹. Якщо впродовж тогорічної кампанії чорноморці втратили 1 лінкор, 2 есмінці, 1 тралер, 2 плавучі шпиталі, 12 пароплавів, 1 баржу й 22 вітрильники, то їхні супротивники – 4 підводних човни, 1 есминець, 2 міноносці, 3 канонерських човни, 22 пароплави, 4 моторки і понад вісім сотень вітрильників⁵⁰. «Jawuz Sultan Selim» та «Midilli» не активізувались, одначе за схемою, розробленою на випадок їхнього ходу, флот із О.Колчаком профілактично провів у грудні імітацію запобіжних маневрів⁵¹.

Пильнування Дунайської дельти й острова Зміїний у цей період доручалося Експедиції особливого призначення, узбережжя від Кілійського рукава до Одеси – обороні північного заходу Чорного моря, захист подібної зони при Дніпровському лимані з Тендрівською косою ввірявся коменданту Очаківського укріплення, навкруг Кримського півострова – начальнику охорони севастопольських рейдів, закутка Керч-Єнікальської протоки – командирю Керченського порту, а кавказько-турецької флангової смуги – начальникові над суднами і портами сходу моря. Турбота про судноплавство зумовила виокремлення метеорологічного відділення при флотському штабі⁵².

В листопаді – грудні на Подунав'я припливли дві сухопутні дивізії. За ними під Новий рік пересунулась Окрема Балтійська морська дивізія, чий начальник, підлеглий безпосередньо Колчакові контр-адмірал «почту Його імператорської величності» одеський уродженець Семен (Симеон) Фабрицький, персонально пантрував і плавзасоби.

14(27) грудня у річковій переправі Румунського фронту першим на протилежащий берег ступив гвардійський Окремий батальйон, здолавши болгарські рубежі поблизу міста Тульча. 29 грудня 1916 р. (11 січня 1917 р.), командуючи канонерським човном «Донец», переведений на Чорноморський флот із Балтики старший лейтенант Микола Ратьков мужньо прорвався Дунаєм повз Тульчу, за що йому та корабельному артилеристові Сергію Новицькому, юному випускникові Морського кадетського корпусу, дісталася золота зброя.

У дунайському пониззі, крім артбатареї, скупчувалися гідроплани, есмінці й тралери, на сході Чорного моря – шість ескадрених міноносців, тральний дивізіон, квартет посильних суден, моторно-вітрильні шхуни, чотирнадцять літаків. До одеського угруповання ввійшли лінкор «Синоп», мінзаг «Дунай», посильне судно «Салгир», два дивізіони тралерів, четвірка охоронних і двійка лоцманських катерів, два авіапідрозділи й берегова артилерія. Крім Одеси, Зміїного, Тендри та Вилкового, Севастопольської, Очаківської та Михайлівської (Батумської) фортець, гармати стаціонарно розташовувалися на Жебріянській косі, острові Джарилгач, у Хорлах, Ак-Мечеті, Караджі, Євпаторії, Ялті, Судаку, Двохякірній бухті, Феодосії, Хаулі, Керчі, Новоросійську, Туапсе, Хості, Сочі, Гаграх, Гудауті, Новому Афоні, Сухумі, Поті, Різе (загалом 46 батарей). Пости повітряного нагляду, оповіщення і зв'язку були між озером Сасик та селом Григорівка, аеродроми – від Жебріян до Батума.

З очаківського й севастопольського артилерійських парків Русин у жовтні виділив спеціальну Чорноморську легку батарею. В Очакові та Криму почалося формування нової морської пішої дивізії, щоб у грандіозному шесті «проти Константинополя» вона ніяк не відстала від Балтійської морської дивізії і Гвардійського екіпажу, котрий, влітку 1915 р. отаборившись у Севастополі та розгорнувши 6 рот, кулеметну й підривну команди з власною службою зв'язку, затим через Одесу та Миколаїв із батальйонним начальником, капітаном другого рангу флігель-ад'ютантом Миколою Саблиним у грудні того року подався на передову до Волині й лише восени 1916 р. з черговим

провідником – капітаном другого рангу Сергієм Мясоедовим-Івановим повернувся до одеського регіону⁵³.

Штурмову Чорноморську дивізію, лаштовану на вістря «великої Босфорської операції», планувалося стрижнево вкадрувати досвідченими вояками, насамперед найкращими гвардійцями. Зверхником цього авангардного згромадження було призначено уродженця Катеринослава, генерал-майора Генерального штабу Олександра Свечина⁵⁴. Сам Олександр Корчак, ревний реалізатор масштабного проекту, з ентузіазмом невпинно вкорінював пружні підвалини вимріяного ним «турецького маршу»⁵⁵.

Але не те трапилося, що старанно моделювалося. 1917 р. у Петрограді спалнула революція, її вогненні пламені опромінили і Чорне море.

¹ Освобождение адмирала Эбергарда от должности // Крымский вестник. – 1916. – 26.07; Командующий флотом Черного моря вице-адмирал А.В.Колчак // Там же; Приказ начальника Морского штаба Верховного Главнокомандующего. – Б.м., 1916. – 25.06. – № 167; Русские официальные сообщения о войне // Морской сборник. – 1916. – № 9. – С.101; *Лукин В.К.* Значение флота на Черном море (по пережитому в войну 1914 – 1918 гг. // Красный флот. – 1922. – № 2. – С.42; Переписка В.А.Сухомлинова с Н.Н.Янушкевичем // Красный архив. – 1922. – № 2. – С.172; *Петров М.А.* Кризис морского командования в 1916 году // Морской сборник. – 1926. – № 8 – 9. – С.11–17; *Мельников Р.М.* Крейсер «Очаков». – Ленинград, 1986. – С.240; *Бубнов А.Д.* К истории действий Русского флота в мировую войну // Зарубежный морской сборник. – 1931. – № 13. – С.15; *его же.* В царской ставке. – Москва, 2008. – С.103, 154 – 160; Морские организации // Морской журнал. – 1934. – № 1. С.8–9; *Григорович И.К.* Воспоминания бывшего морского министра // Вопросы истории естествознания и техники. – 1991. – № 3. – С.114; *Дроков С.В.* Александр Васильевич Колчак // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – С.50–51; *Смирнов А.* Адмирал Колчак // Звезда. – 1994. – № 4. – С.130; *Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А.* Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников. – Москва, 1994. – С.287 – 288; Штаб Российского Черноморского флота. – Симферополь, 2002. – С.24, 160, 175; *Козлов Д.Ю.* Черноморский дебют адмирала Колчака // ФлотоМастер. – 2003. – № 1. – С.21; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. – Москва, 2003. – С.313–314, 694–695; Верховный правитель России: документы и материалы следственного дела адмирала А.В.Колчака. – Москва, 2003. – С.19–24; *Рунов В.А., Португальский Р.М.* Адмирал Колчак. – М., 2007. – С.11–151.

² *Козлов Д.Ю.* Управление морскими перевозками в годы первой мировой войны (1914–1917) // Морской сборник. – 2000. – № 11. – С.79.

³ Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений морского ведомства. – Пг., 1916. – С.59; Адмирал Александр Васильевич Колчак. – М., 1992. – С.33; *Глушков В.* «Земли Санникова не существует» – заявил лейтенант А.Колчак на ученом совете Императорского русского географического общества в январе 1906 г. // Морской сборник. – 2000. – № 6. – С.82–86; Верховный правитель... – С.32; *Рунов В.А., Португальский Р.М.* Указ. соч. – С.152–155; *Бубнов А.Д.* В царской... – С.158–160.

⁴ Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января – 7 февраля 1920 г. // Архив русской революции издаваемый И.В.Гессеном. – Т. 10. – Берлин, 1923. – С.202; Допрос Колчака. – Ленинград, 1925. – С.29–30, 44.

⁵ *Чернушевич А.М.* Первый поход с адмиралом Колчаком в Черном море // Морские записки. – 1943. – № 2. – С.38–43; *Мельников Р.М.* Указ. соч. – С.237–238; *Цветков И.Ф.* Министр возрождавшегося флота и его мемуары // Вопросы истории естествознания и техники. – 1991. – № 3. – С.109; *Лукин А.П.* Флот: Русские моряки во время Великой войны

и революции // Севастополь: Литературно-исторический альманах. – 1997. – № 4. – С.127; Козлов Д.Ю. Черноморский дебют... – С.22–27; Мельников Р.М. Линейные корабли типа «Императрица Мария». – Санкт-Петербург, 2003. – С.34; Лорей Г. Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. – Санкт-Петербург, 2004. – С.348–353. Див. ще: Сорокин А.И., Краснов В.Н. Корабли проходят испытания. – Ленинград, 1985. – С.93.

⁶ Белякевич И.И. Турция и попытки Германии избавиться от русского фронта в период первой мировой войны // Труды Восточно-Сибирского государственного университета: Сборник статей профессоров и преподавателей историко-филологического факультета Иркутского государственного университета. – Т.2. – Вып. 4. – Иркутск, 1944. – С.30–49; Лорей Г. Указ. соч. – С.376, 363.

⁷ Приказ начальника... – 6.01. – № 31; Там же. – 17.05. – № 108; Там же. – 14.10. – № 322; Павлович М.П. (Вельтман Мих.) Азия и ее роль в мировой войне. – Петербург [Петроград], 1918. – С. 69; Лукин В.К. Указ. соч. – С. 42; Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Москва, 1926. – Ч.2. – С.24; Саонов С.Д. Воспоминания. – Париж, 1927. – С.320; Сборник договоров России с другими государствами: 1856–1917. – Москва, 1952. – С.448–453; Зайончковский А.М. Первая мировая война. – Санкт-Петербург, 2002. – С.585. Див. ще: Раздел Азиатской Турции по секретным документам б. министерства иностранных дел. – Москва, 1924. – С.200; Акоюн С.М. Западная Армения в планах империалистических держав. – Ереван, 1967. – С.197–221; Васюков В.С. Мировая война: Политика России в 1914–1915 годах // История внешней политики России: конец XIX – начало XX века. – Москва, 1999. – С.524).

⁸ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Действия русского флота на Черном море (1914–1917) // Флот в первой мировой войне. – Т.1. – Москва, 1964. – С.466–467, 476–479, 483;

⁹ Приказ начальника... – 9.06. – № 144; Стефанів З., Шрамченко С., Гнатювич Б. Доба Гетьманщини // Історія українського війська. – Львів, 1936. – С.442–443, 446; Шрамченко С. Українська військово-морська політика в Криму 1917–1918 рр. // Хроніка – 2000. – Вип. 34. – К., 2000. – С.257; Анальков Ю.В. Российский Императорский Флот 1914–1917 гг. // Морская коллекция. – 1998. – № 4. – С.22; Черноморский флот России. – Симферополь, 2002. – С.176–177; Широкоград А.Б. Черноморский флот в трех войнах и трех революциях. – Москва, 2007. – С.146, 155, 163, 170. Життєписи Клочковського в: Список... – Петроград, 1916. – С.123; Волков С.В. Белое движение: Энциклопедия гражданской войны. – М., 2002. – С.250; Рутыч Н.Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. – Москва, 2002. – С.150; Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В. Примечания // Бизертинский Морской сборник: 1921–1923. – Москва, 2003. – С.286; Строгонов А.А. Севастополь в лицах за 150 лет (1770–1920). – Севастополь, 2003. – С.91–92; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірالی. – Львів; Харків, 2007. – С.109; Усенко П.Г. Воєнні дії на Чорному морі у 1914–1917 рр. – К., 2007. – С.27, 41.

¹⁰ Гончаров Л.Г., Денисов Б.А. Использование мин в мировую империалистическую войну 1914–1918 гг. – Москва; Ленинград, 1940. – С.43; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.467–499; Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф. Эскадренный миноносец «Новик». – Ленинград, 1981. – С.140; Шерешков О.С. Неизвестная война на Черном море 1914–1917 гг.: Справочник-хроника потерь стран Четверного союза в 1914–1917 гг. – Львов, 1999. – С.23; Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот в Первой мировой войне. – Санкт-Петербург, 2002. – С.174–177; Штаб... – С.375; Бубнов А.Д. В царской... – С.160. Про М.Смирнова докладніше: Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг. Серия III. – Т.7. – Ч.2. – Москва; Ленинград, 1935. – С.314; Волков С.В. Указ. соч. – С.528; Штаб... – С.175–176; Кузнецов Н.А., Лобыцын В.В. Примечания // Бизертинский... – С.182–183; Крестьянников В.В. Офицеры Черноморского флота – Георгиевские кавалеры Первой мировой войны // Севастополь: Литературно-исторический... – 2007. – № 29. – С.202; Бубнов А.Д. В царской... – С.95, 100–101, 157.

¹¹ Главнейшие изменения списка во время печатания // Список... – Петроград, 1915. – С.4; Приказ начальника... – 15.08. – № 246, 1.12. – № 443; Действия Черноморского флота // Крымский вестник. – 1916. – 26.09; *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А.* Указ. соч. – С.43–44; *Немитц А.В.* Недавнее прошлое русского флота (по личным воспоминаниям) // Гражданская война в России: Черноморский флот. – Москва, 2002. – С.298–316; *Заблоцкий В.П., Левицкий В.А.* Первые «новики» Черноморского флота // Морская кампания. – 2008. – № 8. – С.51–52, 64. Про О.Немитца – командувача флоту від 19 липня (1 серпня) 1917 р. докл.: *Усенко П.Г.* Зміна курсу: Чорноморський флот від згортання бойових дій до замирення у Першій світовій війні (червень-грудень 1917 р.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 16. – К., 2009. – С.136–157.

¹² Цит. за: *Дроков С.В.* Указ. соч. – С.56.

¹³ *Козлов Д.Ю., Подсобляев Е.Ф., Грибовский В.Ю.* «Должен признать...что к делу развития морской силы Колчак имел громадное влияние»: К вопросу об эффективности управления силами флота вице-адмиралом А.В.Колчаком // Военно-исторический журнал. – 2006 – № 2. – С.31–32, 34.

¹⁴ *Петров М.А.* Морская оборона берегов в опыте последних войн России. – Ленинград, 1927. – С.197.

¹⁵ *Бубнов А.Д.* В царской... – С.162–163, 196–198.

¹⁶ *Китицын М.А.* Разведка из-под воды // Из бездны вод: Летопись отечественного подводного флота в мемуарах подводников. – Москва, 1990. – С.76–84; *Козлов Д.Ю.* Объект удара – Варна // ФлотоМастер. – 2001. – № 1. – С.20–21; *Гончаренко О.Г.* Последние битвы Императорского флота. – М., 2008. – С.210–211.

¹⁷ *Васильев Ф.И.* Румынский фронт // Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. – Москва, 1922. – С.76; Царская Россия в мировой войне. – Т.1. – Ленинград, 1925. – С.227; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Указ. соч. – С.181–183, 185; *Бубнов А.Д.* В царской... – С.145.

¹⁸ *Васильев Ф.И.* Указ. соч. – С.77–110; *Платонов А.П.* Черноморский флот в революции 1917 г. и адмирал Колчак. – Ленинград, 1925. – С.17; *Васильев В.К.* Операции Черноморского флота у Констанцы в мировую войну // Морской сборник. – 1925. – № 4. – С.97–98; *А.Т. Умершие* // Морской журнал. – 1930. – № 11. – С.26; *Бубнов А.Д.* К истории... – С. 22; *Люби К.Г.* На пророка Иону // Морской журнал. – 1939. – № 3. – С.11; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.438–444; *Ростунов И.И.* Операции на Восточном фронте // История первой мировой войны. – Т.2. – Москва, 1975. – С.205; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Указ. соч. – С.183–184; *Королева Е.В.* Первые среди первых // *Грибанов С.В.* Пилоты Его Величества. – М., 2007. – С.109; *Рерберг Ф.П.* Вице-адмирал Колчак на Черноморском флоте // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 12. – С.62–65; *Чикин А.М.* Севастополь – летопись времен: 1773 – 2003. – Севастополь, 2003. – С.88, 231. Пор.: Первая мировая война на море. – Минск, 2001. – С.421.

¹⁹ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.444.

²⁰ Приказ начальника... – 27.08. – № 257; *Монастырев Н.А.* Наши подводные лодки во время войны // Морской сборник. – 1921. – № 1. – С.16–17; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.443; *Козлов Д.Ю.* Объект удара... – С.21.

²¹ *Тереженко С.К.* «Гебен» и «Бреслау» в Черном море // Зарубежный морской сборник. – 1929. – № 7–8. – С.55; *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А.* Указ. соч. – С.43–48; Морской атлас. – Т. 3. – М., 1959. – С.813; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.443–444, 470; *Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф.* Указ. соч. – С.140–141; *Козлов Д.Ю.* Объект удара... – С.23–25; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.371–372; *Кикнадзе В.Г.* Радиоразведка отечественного военно-морского флота в войнах первой половины XX века // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 9. – С.26; *Игнатъев С., Игнатъев М.* Останній у своєму класі // Морська держава. – 2009. – № 2. – С.51.

²² Первая мировая... – С.419; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.374. Про «Нарвал», «Кит», «Кашалот» докладніше: Подводное кораблестроение в России (1900–1917). – Ленинград, 1965. – С.250 – 253, 261–262; *Сорокин А.И., Краснов В.Н.* Указ. соч. – С.42–43.

²³ Гончаров Л. Корабли для минных постановок // Морской сборник. – 1931. – № 9–10. – С.73–82; История военно-морского искусства. – Т.3. – Москва, 1953. – С.180–181; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.471–475; Шерешков О.С. Указ. соч. – С.26–27; Штаб... – С.26–27; Заблоцкий В.П., Левицкий В.А. Указ. соч. – С.53–54.

²⁴ Главнейшие изменения... – С.9; Список... – Петроград, 1916. – С.246; Захват парохода «Родосто» // Крымский вестник. – 1916. – 3.10; Подробности захвата «Родосто» // Там же. – 4.10; Действия Черноморского флота // Там же. – 1.11; Приказ начальника... – 5.10. – № 312; Там же. – 16.12. – № 470; Новицкий В. Очерки мировой войны на море // Морской сборник. – 1916. – №.11. – С.227–229; Пузыревский К.П. Повреждение кораблей от артиллерии и борьба за живучесть (по материалам мировой империалистической войны 1914–1918 гг.). – Ленинград, 1940. – С.232–233; Трусов Г.М. Подводные лодки в русском и советском флоте. – Ленинград, 1963. – С.275–277; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.477–478; Криницин Ф.С. Военные действия на морских театрах // История первой мировой ... – С.276; Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф. Указ. соч. – С.141; Иоффе А.Е. «Тюлень» // Морской энциклопедический словарь. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1994. – С.297; Шерешков О.С. Указ. соч. – С.24–25; Золотарев В.А., Козлов И.А. Указ. соч. – С. 183 – 184; Алтабаева Е.Б., Коваленко В.В. На рубеже эпох: Севастополь в 1905–1916 гг. – Севастополь, 2002. – С.201–203; Лорей Г. Указ. соч. – С.375–376. Про М.Китицина докладніше: Таубе Г.Н. Капитан 1-го ранга Михаил Александрович Китицин: 1885–1960 // Морские записки. – 1960. – № 3. – С.3–40; Щедрин Г. Бой у мыса Кефкен // Морской сборник. – 1986. – № 10. – С.63.

²⁵ В.Н. В.Weyer. Taschenbuch der Kriegsflotten. XX. Jahrgang 1922. J.F.Lehmanus Verlag. München. 409 стр. и 357 рис. и черт. // Морской сборник. – 1922. – № 11. – С.154; Пузыревский К.П. Повреждения кораблей от подводных взрывов и борьба за живучесть. – Ленинград; Москва, 1938. – С.55–57; Травиничев А.П. Очерки по борьбе с подводными лодками: Империалистическая война 1914–1918 гг. – Москва, 1938. – С.188–191; Волков С.В. Указ. соч. – С.614; Гибсон Р., Прендергаст М. Германская подводная война 1914 – 1918 гг. – Минск, 2002. – С.413; Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В. Примечания // Бизертинский... – С.286, 294; Лорей Г. Указ. соч. – С.359–389; Крестьянников В.В. Указ. соч. – С.176, 185 – 186, 196–197, 208; его же. Мичман с крейсера «Варяг» // Пилигримы Крыма – Осень 2000: Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме /V Крымская Международная научно-практическая конференция. – Т.2. – Симферополь, 2001. – С.56–63; Широкопад А.Б. Указ. соч. – С.161–163.

²⁶ Приказ начальника... – 27.08. – № 257; Там же. – 10.09. – № 275; Там же. – 13.10. – №№ 320 – 321; Там же. – 17.10. – № 328; Там же. – 19.10. – № 345; Там же. – 5/7.11. – № 382; Там же. – 5.12. – № 452.

²⁷ Обстрел Констанцы // Крымский вестник. – 1916. – 22.10; Бомбардировка Констанцы // Там же. – 24.10; Васильев В.К. Указ соч. – С.99–101; Егоров Н. Борьба за советскую власть на Дунае и Измаильский район в феврале-октябре 1917 года // Красная Бессарабия. – 1928. – № 1. – С.93; Гадд А.О. Боевая операция крейсера 1-го ранга «Память Меркурия» у Констанцы в декабре 1916 г. // Морские записки. – 1963. – № 21. – С.95–98; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.440–447, 539–540, 548; Ростунов И.И. Указ. соч. – С.207–208; Виноградов В.Н. Румыния в годы первой мировой войны. – Москва, 1969. – С. 183; Первая мировая... – С.415; Золотарев В.А., Козлов И.А. Указ. соч. – С.180–181, 190; Козлов Д.Ю. Флот в румынской кампании 1916 – 1917 гг. – Санкт-Петербург, 2003. – С.108 – 109; Залесский К.А. Указ. соч. – С.245–246, 550–551, 796 – 797; Крестьянников В.В. Офицеры... – С.189. Пор.: Гладкий С.В. Две операции перевозки войск для армии Румынского фронта (декабрь 1916 г. – февраль 1917 г.) // Морские записки. – 1943. – № 2. – С.44–53; Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А. Указ. соч. – С.300–301; Черноморский флот... – С. 138; Рунов В.А., Португальский Р.М. Указ. соч. – С.161–162.

²⁸ Крылов А.Н. Мои воспоминания. – Ленинград, 1984. – С.233–241, 461. Про М.Яковлева: Чертопруд С.В. Российские адмиралы: Биографический словарь. – М., 2004. – С.320.

²⁹ *Сорокин А.И., Краснов В.Н.* Указ. соч. – С.97 – 98.

³⁰ Гибель линейного корабля «Императрица Мария» на севастопольском рейде // Крымский вестник. – 1916. – 27.10; Обзор военных действий // Всероссийский Земский Союз: Бюллетень комитета Юго-западного фронта / На правах рукописи. – 1916. – № 35. – С.5; *Городыский А.В.* Из архива Военно-Морского Истор. Кружка: Гибель лин. кор. «Императрица Мария» // Морской журнал. – 1928. – № 12. – С.14 – 16; *Есютин Т.В.* Гибель корабля «Императрица Мария»: Воспоминания моряка Черноморского флота. – Москва; Ленинград, 1931. – С.12–24; *Торяник А.И.* Воспоминания. – Харьков, 1958. – С.32; *Цветков И.Ф.* Линкор «Октябрьская революция». – Ленинград, 1983. – С.163–166; *Зоткин Н.* Гибель «Императрицы Марии» // Морской сборник. – 1986. – № 10. – С.64–65; *Иоффе А.Е.* «Императрица Мария» // Морской энциклопедический словарь. – Ленинград, 1991. – Т.1. – С.481; *Митин Л.И., Шнюков Е.Ф.* Первая мировая и гражданская войны: вторая гибель Черноморского флота // *Шнюков Е.Ф., Митин Л.И., Цемко В.П.* Катастрофы в Черном море. – К., 1994. – С.100–109; *Бар-Бирюков О.* Гибель линкора // Родина. – 1999. – № 11. – С.60–65; *Стогний Д.Ю.* «Императрица Мария» // Севастополь: Энциклопедический справочник. – Севастополь, 2000. – С.214; *Черепков А., Шишкин А.* «Постарайтесь убрать «Марию»» // Тайные страницы истории. – Москва, 2000. – С.127–138; Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил. – Москва, 2001. – С.103; *Алексеев Ю.* Морские катастрофы у берегов Севастополя // Севастополь: Литературно-исторический... – 2002. – № 18. – С.170–174; *Осадчий А.* Севастопольскому военно-морскому госпиталю – 225 лет // Морской сборник. – 2008. – № 6. – С.66. Пор.: *Душинов К.* Одна из побед // Красный флот. – 1922. – № 9. – С.219–220; *Есютин Т., Юферс Ш.* Гибель «Марии». – Москва; Ленинград, 1939; *Пузыревский К.П.* Повреждение кораблей от артиллерии... – С.283–289; *Елкин А.С.* Арбатская повесть. – Москва, 1978. – С.26–62; *его же.* Тайна «Императрицы Марии» // Океан. – Москва, 1987. – С.257–294; *Залесский Н.* Неразгаданная тайна // Техника – молодежи. – 1970. – № 11. – С.52–53; *Сорокин А.* И все-таки – диверсия! // Там же; *Черников И.И.* Линейные корабли типа «Императрица Мария» // Судостроение. – 1987. – № 5. – С.53; *Левицкий В.А., Заболоцкий В.П.* Почему же погибла «Императрица Мария»? // Морской исторический сборник. – Вып. 3. – Санкт-Петербург, 1992. – С.33–43; *Шнюков Е.Ф., Митин Л.И.* Опасное Черное море. – К., 2000. – С.275–283; *Мельников Р.М.* Указ. соч. – С.35–40; *Чикин А.М.* Указ. соч. – С.201–202; *Айзенберг Б.А., Костриченко В.В.* Линкор «Императрица Мария»: Главная тайна Российского флота. – М., 2010. – С.67–78, 119–120. Про вступ італійців у війну: Очерки мировой войны на море (20-го сентября – 20 ноября). – Петроград, 1915. – С.7–8, 18; Царская Россия... – С.291–296; *Виллари Л.* Война на итальянском фронте 1915–1918 гг. – Москва, 1936. – С.3–146.

³¹ Протоколы... – С.213. Див. також: *Книпер А.В.* Фрагменты воспоминаний // Минувшее. – Т.1. – Москва, 1990. – С.130; *Громов К., Боголепов С.* Примечания // Там же. – С.168–169.

³² *Городыский А.В.* Указ. соч.

³³ *Мельников Р.М.* Указ. соч. – С.40.

³⁴ *Григорович И.К.* Указ. соч.; *Богданов К.А.* Адмирал Колчак. – Санкт-Петербург, 1993. – С.86.

³⁵ *Бубнов А.Д.* В царской... – С.161–163. Про дальшу долю загиблого судна див.: *Душинов К.* Указ. соч. – С.221–224; *Чикер Н.П.* Служба особого назначения: Хроника героических дел. – Москва, 1975. – С.22–25; Севастопольский морской. – Симферополь, 1976. – С.26–27; *Зоткин Н.* Указ. соч. – С.65; *Мельников Р.М.* Указ. соч. – С.40; *Айзенберг Б.А., Костриченко В.В.* Указ. соч. – С.78–104.

³⁶ *Я.В.* Контр-адмирал С.С. Погуляев // Морской журнал. – 1938. – № 5. – С.2–4; Штаб... – С.175.

³⁷ *Лорей Г.* Указ. соч. – С.381–382.

³⁸ Гибель...; Действия Черноморского флота // Крымский вестник. – 1916. – 27.10; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.483.

³⁹ *Ворожейкин С.Н.* Морской Кадетский Е.И.В. Наследника Цесаревича Корпус // Морской сборник. – 1936. – №11. – С.3; *Рутыч Н.Н.* Указ. соч. – С.83–84; *Зув Г.И.* Историческая хроника Морского корпуса (1701–1925). – Москва; Санкт-Петербург, 2005. – С.396–410; *Литвин М.Р., Науменко К.С.* Вказ. праця. – С.59.

⁴⁰ *Грибанов С.В.* Указ. соч. – С.371–372.

⁴¹ Обзор... – № 39. – С.2.

⁴² *Лукомский А.С.* Воспоминания генерала. – Т.1. – Берлин, 1922. – С.114–117; Константинополь и проливы по секретным документам б. министерства иностранных дел. – Т.1. – Москва, 1925. – С.445; *Верховский А.И.* Россия на Голгофе /Из походного дневника 1914 – 1918 гг. // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 3. – С.39–43.

⁴³ Цит. за: Приложения // *Гурко В.И.* Царь и царица. – М., 2008. – С.252–254.

⁴⁴ *Гончаренко О.Г.* Указ. соч. – С.52.

⁴⁵ Приказ начальника... – 6.10. – № 314; Там же. – 28.10. – № 373; Там же. – 11.12. – № 463; *Кришевский Н.* В Крыму (1916–1918 г.) // Архив русской революции. – Т.13. – Берлин, 1924. – С.71; *Бубнов А.Д.* К истории... – С.21; *его же.* В царской... – С.163; *Шаццло К.Ф.* Из истории финансового капитала: Влияние первой мировой войны на развитие судостроительной промышленности Юга России // Первая мировая война. – Москва, 1968. – С.201–203; *Иоффе Г.З.* Колчаковская авантюра и ее крах. – Москва, 1983. – С.13; *Малярчук А.А.* Верфь на Ингуле. – Ленинград, 1989. – С.100–102; *Григоревич И.К.* Указ. соч. – С.120; [*Цветков И.Ф.*] Комментарии // Вопросы истории естествознания и техники. – 1991. – № 3. – С.124–125; *Родзянко М.В.* Крушение империи. – Москва, 1992. – С.191, 277; *Хрусталева В.М.* Братья Гурко в истории России // *Гурко В.И.* Указ. соч. – С.49–62.

⁴⁶ Приказ начальника... – 17.12. – № 475; *Ширококорд А.Б.* Указ. соч. – С.172–173; *Его же.* Чудо-оружие Российской империи. – Москва, 2005. – С.364. Цей автор указує на архівні джерела, за котрими, на його здогад, можна дійти висновку, що берегова артилерія Севастополя опинилася б на Дарданеллах, аби звідти добряче дісталось «англіцям і французам, коли б вони посунулися до проток» (*Ширококорд А.Б.* Черноморский... – С.173). У разі здобуття Босфору логічно було б демонтовувати чорноморські батареї, проте припущення в цьому дусі не є доведеними. Пор.: Протоколы... – С.204; *Розумов М.П.* Химическая война на море // Вестник ВНО частей VI стр. корпуса Одесского гарнизона и Дома Красной Армии и Флота. – 1925. – № 3. – С.33–35; *Де-Лазари А.Н.* Химическое оружие на фронтах мировой войны 1914–1918 гг. – Москва, 1935. – С.3–58.

⁴⁷ Обзор... – № 41. – С.2; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.449.

⁴⁸ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.478; *Крестьянников В.В.* Офицеры... – С.195.

⁴⁹ *Шерешков О.С.* Указ. соч. – С.27.

⁵⁰ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.511.

⁵¹ *Лорей Г.* Указ. соч. – С.389; *Кузнецов Н.А.* Александр Васильевич Колчак. – Москва, 2007. – С.15.

⁵² *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.500.

⁵³ Приказ начальника... – 4.12. – № 447; *Петров М.А.* Морская оборона... – С.198–200; Из деятельности канонерских лодок на Дунае // Морской журнал. – 1929. – №1. – С.23; Действия Русского флота // Там же. – № 12. – С.5; *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А.* Указ. соч. – С.44, 49; *Таубе Г.Н.* Описание действий Гвардейского экипажа на суше и на море в войну 1914–1917 гг. // Морские записки. – 1944. – № 3. – С.209–216; *Денисов А.П., Перечнев Ю.Г.* Русская береговая артиллерия. – Москва, 1956. – С. 200–201; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.547; *Комаров Н.Я.* Военная авиация и средства ПВО России в годы первой мировой войны // Вопросы истории. – 1974. – № 8. – С.207–208; *Козлов Д.Ю.* Управление морскими перевозками... – С.79; Приложения // *Бунич И.* Черноморская Цусима. – Москва, 2004. – С.384; *Герасимов В.Л.* Морская авиация России в годы Первой

мировой войны: зарождение, строительство и применение // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов. – Москва, 2006. – С.313–314; *Крестьянников В.В.* Офицеры... – С.194–196, 199–200.

⁵⁴ *Кришевский Н.* Указ. соч. – С.73; *Агеев А.* Военный теоретик и военный историк А.А.Свечин // Военно-исторический журнал. – 1978. – №8. – С.126; *Рунов В.А.*, *Португальский Р.М.* Указ. соч. – С.163–164; *Бубнов А.А.* В царской... – С.201–202.

⁵⁵ Про нього й Чорноморську дивізію в контексті подальших колізій: *Усенко П.Г.* У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала О.Колчака (28 лютого – 7 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С.119–128.